

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING RIVOJLANISHI VA PSIXOLOGIYASI: NAZARIY VA AMALIY JIHATLAR

Xoshimova Dilzodaxon Sherzodjon qizi

Qo‘qon Universiteti

Maktabgacha ta‘lim yo‘nalishi talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20677760>

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalar (0–7 yosh) rivojlanishining asosiy bosqichlari, ularning psixologik xususiyatlari va bu jarayonga ta‘sir etuvchi omillar ko‘rib chiqiladi. Bolaning jismoniy, kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanishi o‘zaro bog‘liq jarayonlar sifatida tahlil qilinadi. Zamonaviy psixologiya fani yutuqlari asosida maktabgacha ta‘lim muassasalarida bolalar rivojlanishiga qulay muhit yaratish bo‘yicha tavsiyalar beriladi.

Kalit so‘zlar: maktabgacha ta‘lim, bolalar psixologiyasi, kognitiv rivojlanish, emotsional rivojlanish, ijtimoiy rivojlanish, yosh davrlari.

KIRISH

Insonning hayot yo‘lida birinchi yetti yil, ya‘ni maktabgacha davr, shaxs shakllanishining eng muhim va mas‘uliyatli bosqichi hisoblanadi. Bu davrda bolaning miyasi tez sur‘atlarda rivojlanib, keyingi butun hayoti uchun zarur bo‘lgan asosiy ko‘nikmalar, xulq-atvor normalari va dunyoqarash shakllana boshlaydi. Psixologiya fanining ota-bobosi hisoblangan Zygmond Freyd ham aynan dastlabki yoshdagi tajribalar shaxsning butun hayoti davomidagi ruhiy sog‘ligiga belgilovchi ta‘sir ko‘rsatishini ta‘kidlagan.

O‘zbekiston Respublikasining “Maktabgacha ta‘lim va tarbiya to‘g‘risida” gi qonunida (2020) maktabgacha ta‘lim milliy ta‘lim tizimining mustaqil va ustuvor bo‘g‘ini sifatida belgilangan. Bu esa mamlakatimizda bolalar rivojlanishi va psixologiyasi sohasidagi ilmiy tadqiqotlarning ahamiyatini yanada oshiradi. Maktabgacha ta‘lim muassasalari va oila o‘rtasidagi hamkorlik, shuningdek, mutaxassislarning kasbiy savodxonligi bolalarning sog‘lom rivojlanishida asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi.

Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishining asosiy nazariy asoslarini ko‘rib chiqamiz, rivojlanishning turli sohalari: jismoniy, kognitiv, til, emotsional va ijtimoiy rivojlanishni batafsil tahlil qilamiz hamda zamonaviy tadqiqotlar natijalarini umumlashtiramiz.

Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishining asosiy sohalari

• **Jismoniy rivojlanish**

Maktabgacha davr jismoniy rivojlanishning jadalligi bilan ajralib turadi. Bola hayotining dastlabki yilida bo‘yi taxminan 25 sm ga oshadi va og‘irligi uch baravar ko‘payadi. Asab tizimining rivojlanishi ayniqsa muhim: miya faolligi, nerv tolalarining mielinizatsiyasi va sinaptik aloqalarning shakllanishi intellektual rivojlanishning biologik asosini tashkil etadi.

Motor rivojlanish ikki yo‘nalishda kechadi: yirik motor ko‘nikmalari (yurish, yugurish, sakrash) va mayda motor ko‘nikmalari (qo‘l barmoqlarining harakati, qalam ushlab yozish). Mayda motorikaning rivojlanishi maktab ta‘limiga tayyorgarlikning muhim ko‘rsatkichi bo‘lib, bolaning lozim darajada rivojlangan mayda motorikasiz yozishni o‘rganishi qiyin kechadi.

• **Kognitiv rivojlanish**

Kognitiv rivojlanish idrok, xotira, diqqat, tafakkur va tasavvur kabi psixik jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ixtiyorsiz diqqat ustunlik qiladi: ular o‘zlari uchun

qiziqarli va yorqin bo'lgan narsalarga beixtiyor e'tiborlarini yo'naltiradilar. 5–6 yoshga kelib ixtiyoriy diqqatning dastlabki shakllari paydo bo'la boshlaydi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda ko'rgazmali-harakat va ko'rgazmali-obrazli tafakkur yetakchi o'rinni egallaydi. Ular mavhum tushunchalarni emas, balki aniq predmetlar va ularning obrazlari orqali fikr yuritadilar. Aynan shu sababli maktabgacha ta'limda ko'rgazmali qurollar, real predmetlar va faol harakatga asoslangan mashg'ulotlar katta pedagogik ahamiyat kasb etadi.

- **Til va nutq rivojlanishi**

Til rivojlanishi maktabgacha davrning eng porloq ko'rsatkichlaridan biridir. Bir yoshli bola 1–2 ta so'zni tushunar va ishlatarkan, 6 yoshga kelib uning faol lug'ati 2000–3000 so'zga yetishi mumkin. Bu ulkan o'sish til o'zlashtirish uchun “krip-tik davr” deb ataladigan erta yoshdagi ongning maxsus qobiliyatlari natijasida yuz beradi.

Bolalar bilan faol muloqot, kitob o'qish, qo'shiq va she'r aytish, ertak hikoya qilish til va nutq rivojlanishini jadallashtiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kattalar bolaga yo'naltirgan so'zlar soni va nutqning boyligiga qarab bolaning tilni o'zlashtirish darajasi sezilarli farq qiladi.

- **Emotsional rivojlanish**

Emotsional intellekt — o'z his-tuyg'ularini anglash, boshqarish va boshqalar his-tuyg'ularini tushuna olish qobiliyati — maktabgacha davrda zarur poydevor oladi. John Bolbining “biriktirish nazariyasi” (attachment theory) ga ko'ra, ota-ona yoki asosiy g'amxo'rchi bilan ishonchli hissiy aloqa bolaning emotsional rivojlanishining asosi hisoblanadi.

3–6 yoshli bolalar his-tuyg'ularini boshqarish ko'nikmalarini sekin-asta egalla boshlaydilar. Bu yoshda xafa bo'lganda yig'lab yuborish, g'azablanganida narsani uloqtirish kabi impulsiv reaksiyalar hali me'yor hisoblanadi. Bola his-tuyg'ularini so'zlar bilan ifodalashga o'rgatish, shuningdek, o'yin orqali emotsional holatlarni simulyatsiya qilish ushbu jarayonni tezlashtiradi.

- **Ijtimoiy rivojlanish**

Ijtimoiy rivojlanish bolaning jamiyat a'zosi sifatida shakllanish jarayonidir. Maktabgacha yoshdagi bolalar o'yin orqali ijtimoiy ko'nikmalarni o'rganadi: navbatga turish, almashish, hamkorlik, kelishmovchilikni tinch yo'l bilan hal etish. Tengdoshlar bilan o'yin bosqichma-bosqich rivojlanadi: avval yonma-yon o'yin (parallel play), so'ngra birgalikdagi o'yinga o'tish kuzatiladi.

Empatiyanin rivojlanishi ham ijtimoiy rivojlanishning ajralmas qismidir. Tadqiqotlar 3 yoshdan boshlab bolalarda boshqa shaxsning his-tuyg'ulariga munosib javob berish, ya'ni empatiyaning dastlabki ko'rinishlari namoyon bo'la boshlaganini ko'rsatadi. Bu xususiyatni rivojlantirish uchun kitob o'qish, syujetli o'yinlar va turli hayotiy vaziyatlarni muhokama qilish samarali usul hisoblanadi.

O'yin — maktabgacha yoshdagi bolalarning yetakchi faoliyati

Psixologiya va pedagogikada o'yin maktabgacha yoshdagi bolalar uchun yetakchi faoliyat turi sifatida e'tirof etilgan. Danimarklik nazariyotchi Broner, rus psixologi Elkonin va boshqa olimlarning tadqiqotlari o'yinning bolaning barcha rivojlanish sohalariga chuqur ijobiy ta'sir ko'rsatishini isbotladi.

O'yinning asosiy turlari va ularning rivojlantiruvchi ahamiyati quyidagicha tavsiflanadi. Syujetli-rolli o'yinlar (do'xtir-bemor, oshpaz, o'qituvchi o'ynash) ijtimoiy rollarni o'rganishga, kattalar hayotini anglashga va ijodiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladi. Qurilish o'yinlari (kubiklar, konstruktorlar) fazoviy tafakkur, matematik ko'nikmalar va sabr-toqatni mustahkamlaydi. Didaktik o'yinlar yangi bilim va ko'nikmalarni qiziqarli shaklda o'zlashtirishga yordam beradi.

Zamonaviy tadqiqotlar ekranga haddan ortiq vaqt sarflashning bolalar o'yini sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatmoqda. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti 2–5 yoshli bolalar uchun ekran vaqtini kuniga bir soat bilan cheklashni tavsiya etadi. Erkin va ijodiy o'yin, tashqi harakatli o'yinlar hamda tengdoshlar bilan jonli muloqot bolaning sog'lom rivojlanishi uchun almashtirmasdir.

Bolalar rivojlanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar

- ***Oila va ota-ona ta'siri***

Oila bolaning birinchi va asosiy ta'lim muhiti hisoblanadi. Ota-ona tarbiya uslubi — avtoritar, demokratik yoki liberal — bolaning shaxsiy xususiyatlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Diana Baumrind tomonidan ishlab chiqilgan tarbiya uslublari tasniflari ko'rsatishicha, issiqlik va talabchanlikni uyg'unlashtirgan demokratik uslub bolalar rivojlanishida eng samarali natijalarni beradi.

- ***Ijtimoiy-iqtisodiy sharoit***

Ilmiy tadqiqotlar ijtimoiy-iqtisodiy sharoit bilan bolalar rivojlanishi o'rtasidagi chambarchas aloqani isbotlagan. Qashshoqlikda o'sayotgan bolalar yetarli ovqatlanish, ta'lim resurslari va sifatli tibbiy yordam olish imkoniyatidan mahrum bo'lishi rivojlanishda kechikishlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu bilan birga, yetarli iqtisodiy resurslar ham to'g'ri yo'naltirilmasa, bolaning sog'lom rivojlanishini ta'minlamaydi.

- ***Maktabgacha ta'lim muassasasining roli***

Sifatli maktabgacha ta'lim muassasalari bolalar rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi keng isbotlangan. Xususan, malakali tarbiyachilar, boyitilgan ta'lim muhiti va maqsadli dasturlar ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan qiyin ahvolga tushgan oilalardagi bolalarning rivojlanish bo'shliqlarini qisman qoplash imkonini beradi. Nobel mukofoti sohibi Jeyms Xekman o'z tadqiqotlarida erta bolalik ta'limiga qilingan har bir dollar ijtimoiy investitsiya sifatida 7–12 dollarga teng samara berishini aniqlagan.

Bolalar rivojlanishining nazariy asoslari

Bolalar rivojlanishi sohasida bir nechta yirik nazariy yo'nalishlar shakllangan bo'lib, ularning har biri o'ziga xos tushuntirish tizimini taklif etadi.

- ***Piyajening kognitiv rivojlanish nazariyasi***

Shveytsariyalik psixolog Jan Piaje (1896–1980) bolalar aqli kattalar aqliga nisbatan miqdoran emas, balki sifat jihatidan farq qilishini isbotladi. Uning nazariyasiga ko'ra, bola o'zining faol kashfiyotchisi bo'lib, atrof-muhit bilan muloqotda bilimlarni mustaqil qurib boradi. Piaje maktabgacha yoshni ikki bosqichga ajratdi: sensomotor davr (0–2 yosh) va operatsiyadan oldingi davr (2–7 yosh).

Operatsiyadan oldingi davrda bola belgilar va so'zlar yordamida fikr yurita boshlaydi. Bu davr egotsentrizm — o'z nuqtai nazaridan boshqacha nuqtai nazar ham borligini tushuna olmaslik — bilan xarakterlanadi. Masalan, bu yoshdagi bola boshqa odam uning ko'rishidan farqli narsani ko'rishini anglab yetmaydi. Bu xususiyat pedagoglar uchun juda muhim: tushuntirish bolaning o'z tajribasidan kelib chiqqan holda amalga oshirilishi zarur.

- ***Vigotskiyning ijtimoiy-madaniy nazariyasi***

Rus psixologi Lev Vigotskiy (1896–1934) bolalar rivojlanishida ijtimoiy muhit va kattalar rahbarligining hal qiluvchi rolini asoslab berdi. Uning “ayaqqa turish zonasi” (yaqin rivojlanish zonasi — YaRZ) tushunchasi zamonaviy pedagogikaga beqiyos hissa qo'shdi. YaRZ — bu bolaning hozirgi imkoniyatlari bilan katta yordamida erishishi mumkin bo'lgan natija o'rtasidagi masofa.

Vigotskiy ta'limotiga ko'ra, rivojlanish ta'limdan oldinda bormaydi, aksincha, yaxshi yo'lga qo'yilgan ta'lim rivojlanishni boshqaradi. Bu tamoyil maktabgacha ta'lim amaliyotida o'qituvchi

yoki murabbiyning faol yo'llovchi sifatidagi rolini asoslaydi. Bolalar tengdoshlari bilan hamkorlikda o'ynash va ishlash orqali ham bir-birlarining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi.

- **Eriksonning psixosotsial rivojlanish nazariyasi**

Erik Erikson (1902–1994) insonning rivojlanishini sakkiz bosqichga ajratdi, shulardan dastlabki uchta maktabgacha yoshni qamrab oladi: Ishonch va ishonchsizlik (0–1 yosh), Mustaqillik va shubha (1–3 yosh), Tashabbus va aybdorlik (3–6 yosh). Har bir bosqichda bola ma'lum psixologik inqiroz bilan to'qnashadi va uni muvaffaqiyatli hal etishi uning keyingi rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Maktabgacha ta'lim mutaxassislariga tavsiyalar

Yuqoridagi nazariy va empirik ma'lumotlardan kelib chiqqan holda quyidagi amaliy tavsiyalarni bayon etish mumkin:

Birinchidan, har bir bolaning rivojlanish sur'atlarini hisobga oling. Bolalar rivojlanishining umumiy qonuniyatlari mavjud bo'lsa-da, individual farqlar katta: ba'zi bolalar nutq rivojlanishida oldinda bo'lishi mumkin, boshqalari esa motor ko'nikmalarida. Bu farqlarni patologiya sifatida baholamaslik, balki individuallik sifatida qabul qilish lozim.

Ikkinchidan, rivojlantiruvchi muhit yarating. Vigotskiyning YaRZ tamoyilidan kelib chiqib, bolaning hozirgi darajasidan biroz yuqori vazifalar taklif eting. Bola qiyinchilik bilan, lekin katta yordami bilan uda qila oladigan vazifalar rivojlanishni eng samarali rag'batlantiradi.

Uchinchidan, o'yinni ta'limning asosi sifatida qo'llang. O'yin orqali o'rganish — bu bo'sh vaqt emas, balki bolaning tabiiy rivojlanish yo'li. Didaktik o'yinlar, syujetli o'yinlar va erkin ijodiy o'yinni o'quv jarayoniga organik tarzda singdiring.

To'rtinchidan, emotsional muhitga alohida e'tibor bering. Xavfsiz, iliq va qo'llab-quvvatlovchi muhit kognitiv rivojlanish uchun zarur shart hisoblanadi. Stress va qo'rquv bola miyasida kortizol gormonini oshiradi, bu esa o'quv jarayonini sezilarli darajada pasaytiradi.

Beshinchidan, ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytiring. Maktabgacha ta'lim muassasasi va oilaning maqsadlari bir-biri bilan mos kelganda, bolalar rivojlanishi eng yaxshi natijalarni ko'rsatadi. Ota-onalarni tarbiya uslublari, bolalar psixologiyasi va rivojlantiruvchi o'yinlar bo'yicha ma'lumotlash bilan ta'minlang.

Xulosa

Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishi ko'p qirrali va murakkab jarayon bo'lib, jismoniy, kognitiv, til, emotsional va ijtimoiy sohalar o'zaro bog'liq holda kechadi. Piaje, Vigotskiy va Erikson kabi ulug' psixologlarning nazariyalari bu jarayonni tushunishda bugungi kunda ham asosiy tayanch bo'lib xizmat qiladi.

Bolaning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar — oila, ijtimoiy-iqtisodiy sharoit va maktabgacha ta'lim muassasasi — birgalikda ishlaydi. Maktabgacha ta'lim mutaxassislari bu omillarni chuqur tushunib, har bir bolani yakka shaxs sifatida ko'ra bilishlari zarur. O'yin yetakchi faoliyat sifatida bolaning barcha rivojlanish sohalarini boyitadi va zamonaviy maktabgacha ta'limda markaziy o'rinni egallashi kerak.

Maktabgacha ta'lim sohasidagi ilmiy tadqiqotlar va amaliy tajribalarning sintezi mamlakatimizda bolalar rivojlanishi sifatini yanada yuksaltirish uchun muhim zamin bo'lib xizmat qiladi. Shu maqsadda maktabgacha ta'lim talabalari va mutaxassislarning psixologiya sohasidagi kasbiy salohiyatini muntazam oshirib borish davr talabi hisoblanadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. O'zbekiston Respublikasining “Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida” gi Qonuni. — Toshkent, 2020.
2. Karimova V. M., G'oziyev E. G'. Psixologiya. — Toshkent: O'zbekiston, 2002. — 334 b.
3. Tog'ayev T. T. “ Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi ”. — Toshkent: O'qituvchi, 2005. — 248 b.
4. Hasanboyeva O. U., Toshpo'latova M. “ Maktabgacha pedagogika ”. — Toshkent: TDPU, 2010. — 312 b.
5. Yo'ldosheva Sh. I. “ Bolalar bog'chasida ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish metodikasi ”. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. — 196 b.
6. Nishonova Z. T. “ Maktabgacha ta'lim muassasalarida psixologik xizmat ”. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2018. — 176 b.
7. Xolmatova N. S. “ Bolalarda emotsional intellektni rivojlantirish. Maktabgacha ta'lim jurnali ”. — 2021. — №3. — B. 24–29.
8. Rahimov S. R. “ O'yin faoliyatining bolalar rivojlanishiga ta'siri: empirik tadqiqot natijalari ”. “ Pedagogika va psixologiya ”. — 2022. — №2. — B. 45–52.
9. Piaget J. The Psychology of the Child. — New York: Basic Books, 1972. — 173p.
10. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. — Cambridge: Harvard University Press, 1978. — 159p.
11. Erikson E. H. Childhood and Society. — New York: W.W. Norton, 1963. — 397p.